

jest rozważaniem nad materialnymi przejawami kultury budowniczych kopców. Część *stricto* archeologiczną zamykają rozdziały dotyczące relacji chronologiczno-przestrzennych omawianej kultury. Pracę uzupełniają opracowania specjalistyczne, o czym niżej.

Spróbujmy teraz podążyć za tokiem rozumowania autora prezentowanej publikacji. Rozległe, stepowe obszary północnego nadczarnomorza zamieszkałe były w młodszej epoce kamienia przez grupy ludności o podobnych formach kultury i gospodarki. Wspólne w tym zakresie tradycje sięgały mezolitu a powodowane były podobieństwem środowiska geograficznego. Społeczności te zdecydowanie różniły się od rolniczych kultur naddunajskich. Ich pierwsze wyraźne tendencje migracyjne w kierunku zachodnim prześledzić można już z samych początków istnienia kultury grobów jamowych. Ruchy te, odpowiadające chronologicznie wczesnym fazom kultury trypolskiej, stopniowo przybierały na sile prowadząc do powstania w „strefie buforowej” nowych kultur archeologicznych. Na południowej Ukrainie pojawiła się kultura Usatovo następująca po fazie C₁ kultury trypolskiej, we wschodniej Rumunii na bazie kultury Gumelnița kultura Cernavoda I. W następnym etapie (po fazie Oltenița-Renie II) nastąpiła dalsza zachodnia ekspansja kultury grobów jamowych (a także Usatovo i Cernavoda I), co przyczyniło się w decydującej mierze do zaniku osadnictwa kultury Cucuteni B oraz późnej fazy kultury Sălcuța i Bodrogkeresztur. We wschodniej części Kotliny Karpackiej położyło to kres nieprzerwanemu ciągowi rozwoju kultur neolitycznych. Pojawienie się tam wczesnej fazy kultury bałeńskiej (poprzedzonej materiałami typu Cernavoda III-Boleráz) wykazującej zupełny brak nawiązań do kultury Bodrogkeresztur cechuje znacznie mniejsza intensywność osadnictwa w stosunku do tej ostatniej. Również rozmieszczenie jej stanowisk zdaje się wykluczać z rejonami występowania kurhanów — śladami obecności kultury grobów jamowych. Skłania to do tezy o jednoczesowej tam egzystencji obu tych jednostek kulturowych. Najpóźniejsze na tym obszarze zespoły kultury grobów jamowych, cechujące się występowaniem elementów kultury grobów katakombowych i zrębowych datowane są na horyzont późnej fazy kultury Colofeni i Folteți II oraz poziom Glina III-Schneckenberg-Nyírség-Makó.

Choć, jak było wspomniane, początki zachodniej ekspansji ludności stepowej wiążą się z wczesnymi fazami kultury grobów jamowych, pierwsze kontakty relacji wschód—zachód pochodzą jeszcze z okresu ją poprzedzającego. Miały one zapewne charakter handlu bądź wymiany. Dowodem tej penetracji jest m.in. pochówek z Gsongrád-Kottóshalom na Węgrzech zawierający szkielet spoczywający na plecach z podkurczonymi ku górze kolanami, zorientowany W—E. Znalaziono w nim ślady ochry, wiórowiec obsydianowy, rurkowane paciorki z wapienia, blachy miedzianej i muszli. Grób ten odniesiony być może do materiałów typu Średni Stóg II poprzedzających wykrystalizowanie się kultury grobów jamowych i synchronizowanych z początkiem Cucuteni AB. Na Węgrzech wystąpił w środowisku kultur Tiszapolgár/Bodrogkeresztur.

Podkurhanowe groby jamowe będące wyznacznikiem głównej fali (fal?) pontyjskich imigrantów występują na Węgrzech w zasadzie na wschód od Cisy. Kurhany osiągają wysokość 1-10 m przy średnicy 20-70 m, tworząc cmentarzyska, w obrębie których odległość pomiędzy kopcami sięga kilkuset metrów, choć w poszczególnych przypadkach może występować parę obiektów w bezpośrednim swoim sąsiedztwie. Szacunkowe obliczenia podają ich ilość na 3000 sztuk. Konstruowane były na działach wodnych i brzegach rzek. Liczba zbadanych kurhanów jest jednak bardzo mała w stosunku do ich ilości — ogranicza się do 44 obiektów oraz cmentarzyska w Kétegyháza. Badania wykazały, iż spora część kurhanów to obiekty wielofazowe. Przedstawione w pracy materiały wykazują znaczną jednorodność obrządku pogrzebowego, wyrażającą się w orientacji szkieletu W—E (z nieznacznymi przesunięciami), ułożeniu zwłok na plecach z podkurczonymi ku górze kolanami oraz wyjątkowo ubogiemu wyposażeniu grobowemu. Czasami w pobliżu grobów występują ślady ognisk. Jama grobowa posiada kształt czworokąta z zaokrąglonymi narożnikami lub rzadziej owalu. Znane są dwa zasadnicze typy grobów — w jednych jamę pokrywa konstrukcja drewniana, przybierająca czasami formę „domku” składającego się z podłogi i zadaszenia, w innych zaś zwłoki pokryte są oraz spoczywają na macie, tkaninie bądź trawie. Elementy drewniane, maty i tkaniny w wielu wypadkach zachowały ślady malowania. Zasadniczą cechą i w przeważającej części jedynym elementem wyposażenia grobowego są kawałki ochry umieszczone w pobliżu barku lub głowy. W pojedynczych przypadkach zachowały się ślady woreczków skórzanych, w których były przechowywane. Czerwony barwnik — hematyt (Fe₂O₃) odgrywający

tak ważną rolę w magii ludności kultury grobów jamowych, będący często w przyrodzie spotykaną rudą żelaza nie występuje jednakowoż na Wielkiej Nizinie Węgierskiej i musiał być przedmiotem masowego importu. Oprócz ochry, we wszystkich zbadanych na Węgrzech grobach znaleziono tylko kilka pierścieniowatych kolczyków z drutu wykonanego z lichego srebra lub elektronu, rurkowaty paciorek z miedzianej blachy, naszyjnik z psich zębów i *capra ovis* astragal. Ten ostatni przedmiot znaleziony został w grobie dziecięcym i służył być może jako zabawka.

Niezaprzeczalnym osiągnięciem omawianej pracy, poza zebraniem całości dotąd poznanych materiałów, jest nowa, logicznie uzasadniona propozycja chronologicznego zaszeregowania podkurhanowych grobów jamowych na terenie wschodnich Węgier. Dotychczasowe ustalenia N. Kalicza odnosiły tę jednostkę kulturową do początków epoki brązu. Przesunięcie wstecz jej datowania łącznie z tezą o zaniku kultury Bodrogkeresztur w wyniku fizycznej ekspansji ludności stepowej i jej czasowo-przestrzennej koegzystencji z kulturą badeńską daje nowe impulsy do dyskusji nad chronologią schyłkowego neolitu Kotliny Karpackiej.

Z redakcyjnego obowiązku wspomnieć muszę, iż przedstawiana praca, jak i każda zresztą inna, nie jest wolna od drobnych błędów i przeoczeń. Przykładem może być chociażby nieprawidłowe zastosowanie terminu — region pontyjski (s. 53), będącego nadrzędnym a nie równorzędnym określeniem w stosunku do poszczególnych jednostek podziału geograficzno-historycznego szeroko rozumianego nadczarnomorza. Również nie bez zastrzeżeń można przyjąć angielskie tłumaczenie zawierające szereg nieprecyzyjnie oddanych terminów fachowych i nazw geograficznych (np. original burial zamiast primary burial, Krim zamiast Crimea). Pomyłki te, nie zaciemniając jednak obrazu całości opracowania, nie rzutują na obniżenie jego ogólnej oceny. Osobnym zagadnieniem, będącym zresztą odbiciem jakości prowadzonych prac terenowych, jest zestaw zdjęć prezentujących metody badań odbiegające „nieco” od uznawanych aktualnie za poprawne standardów europejskich.

Jako uzupełnienie, w prezentowanym tomie zamieszczono kilka opracowań specjalistycznych: A. Marocsik, *The anthropological material of the pit-grave kurgans in Hungary*. Jest to analiza materiałów antropologicznych 9 węgierskich stanowisk, z których opracowano 19 szkieletów. Fragmentaryczny stan zachowania oraz stosunkowo niewielka ich ilość sugerują krytycyzm w podejściu do uzyskanych wniosków. Autor wyróżnia wśród innych szkielet z Csongrád — cechuje go brak elementów archeomorficznych. Wśród pozostałych szkieletów męskich wyodrębnia dwa komponenty — protonordyczny i protokromaniooidalny. Szkielety kobiece zawierają również element śródziemnomorski: G. Duma, *Chemical analysis of the ochre clods in some pit-graves*. Wyniki analizy ochry z pięciu podkurhanowych grobów jamowych, dokonanej za pomocą dyfrakcji rentgenowskiej. Wykazały, iż zasadniczym komponentem próbek jest hematyt, w jednym przypadku była to bryłka gliny powleczone tylko cienką warstwą barwnika: S. Bökönyi, *Copper age vertebrate fauna from Kétegyháza*. Opracowanie materiałów osteologicznych (kręgowce) z osad kultury Bodrogkeresztur i grupy Cernavoda III-Boleráz, odkrytych podczas badań w Kétegyháza: D. Virágh *Cartographical data of the kurgans in the Tisza region*. Przedstawienie rezultatów studiów nad materiałami kartograficznymi, w wyniku których autor opracował katalog kurhanów w regionie nadcaisańskim.

Krzysztof Tunia